

Павлюк В.В.

Стан магнатських господарств Волині в I пол. XIX ст.

Після другого (1793р.) і третього (1795р.) поділів Польщі шляхта зберігала своє привілейоване становище і свої маєтки, посади. Російський цар Олександр потрапив під вплив князя Адама Чарторизького та зблизився з групою польських аристократів, великих землевласників Правобережної України, надав можливості зайняти високі пости групі магнатів: князю Браніцькому, графам Іллінському, Ворцелю, Стройновському. Ржевуському, Потоцькому, Ожаровському, князю Любомирському. Немалу роль у тому відігравав і роман царя Олександра з княжною М. Нарішкіною з дому спольщених князів Четвертинських. (1). І як зазначав І. Лісяк-Рудницький, російська влада, принаймні до 1630 року, визнавала Правобережну Україну за сферу польських впливів. (2). Попередник Олександра, Павло І, при вступі на престол наказав негайно звільнити 11. 000 поляків, які були заслані за участь у повстанні Костюшка, повернути їм маєтки, відновити католицькі і уніатські єпархії, і дарувати польським дворянам, приєднаних від Польщі областей, право збиратись на сеймики і вибирати із свого середовища губернських і повітових маршалів, генеральних суддів та ін. (3)

На жаль, досі нема жодної спроби історичного дослідження, яке б дало відповідь на питання, яке місце в економічному житті Правобережжя і Волині, зокрема, займала заможна частина шляхти магнатерія, якими були соціальні стосунки між поляками і українцями та росіянами. Узагальнюючи праці визначного українського історика Івана Гуржія "Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні", "Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX ст.", "Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст.", І.Аксакова "Дослідження про торгівлю на українських ярмарках",

В. Рудченко "Записка про землеволодіння в Південно-Західному краї", О.Плевако "З матеріалів до Історії цукрової промисловості на Україні", В.Шульгіна "Південно-Західний край в останні двадцятип'ятиліття" (1838-1863) та ін., лише частково проливають світло на проблему.

Особливої уваги заслуговують праці французького дослідника Даніеля Бовуа "Polacy na Ukrainie 1831-1863", "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1931-1863)", "Walka o ziemie. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863-1914". Це, мабуть, єдиний дослідник в Європі, який зробив спробу історичного синтезу, який дає відповідь на питання про політичне, економічне, соціальне, духовне становище різних груп (магнатів, шляхти безземельної, шляхти чиншової, міської, службової) польського населення в Україні XIX ст., та якими були їх соціальні стосунки, перш за все, з представниками корінної нації. Одним з важливих, поодиноких і маловідомих документальних джерел цього періоду життя і діяльності шляхти є персональні справи шляхетських родів Волині в житомирському обласному державному архіві (фонд 146, опис І. Волинські дворянські депутатські збори). Як свідчить архівний формуляр використання справ цього фонду, вони не привертати уваги дослідників. Широкі відомості про земельну власність, кількість кріпосних, зародження і розвиток промислових підприємств в магнатських господарствах, місце шляхти в розвитку торгівлі і банківської справи містить Центральний державний історичний архів України (фонди 142, 830, 1262, 575, 730 та ін.)

В першій половині XIX ст. Волинська губернія за своїм кліматом, родючістю ґрунтів, близькістю до великих ринків належала до економічно розвинутих територій Російської Імперії. Тут викреслювались характерні особливості соціального устрою Речі Посполитої. Панівний стан -магнатерія польського походження або спольщена - володіла основною ча-

сткою земель. Особливості політичного устрою польської держави не обтяжували польського поміщика державною службою, тому він мав широкі можливості вигідного збуту продукції свого господарства, він прагнув вести своє господарство по-європейському. Таку можливість польська шляхта не втратила і після втрати Польщею своєї державності. Більше того, після деякої деполітизації посилювався її потяг до господарської діяльності. При слабкому розвитку промисловості і торгівлі всі зусилля спрямовувались у сільське господарство.

На Правобережжі, аж до польського повстання 1830-1831 рр. панував польський елемент, перебуваючи у значній меншості (приблизно 5%) серед місцевого населення, а польська або сполонізована шляхта складала 7, 8% населення. (4). Шляхта мала і найбільші земельні володіння. В I пол. XIX ст. приватні володіння шляхти в Волинській губернії були найбільшими з трьох губерній Правобережжя - 1. 297. 000 десятин (Київська - 858. 000 десятин, Подільська-861. 700)5 (Beauvois D. Polacy na Ukraine. Paryż. - 1988. - Р. 280).

Найбільшими земельними власниками були князі Браницькі, Сангушки, Четвертинські, Любомирські, графи Потоцькі, Іллінський, Грохольські, Ворцель і ін. Наприклад, у першій половині XIX ст. Сангушки володіли 100.000 десятинами землі. (6) (ЦДІАУ ф. 442, оп. 784, спр. 23, арк. 54-55), а князь Чарторизький володів 30 фільварками з річним прибутком більш 64. 000 срібних рублів лише в Летичівському, Гайсинському повітах і Меджибожі, граф Олександр Потоцький володів 41 фільварком з річним прибутком більш як 123. 000 срібних рублів, Ржевуцький Вацлав -16 фільварками з річним прибутком 27. 396 срібних рублів. (7) (ДІАУ ф. 445, оп. 1, спр. 2) Проте, як зазначає Д. Бовуа, зробити детальний аналіз земельної власності з точки зору величини (чи кількості) маєтків дослідникам неможливо,

бо обсяг їх ніде не був зафіксований. Їхня межа і вартість визначалася кількістю кріпосних душ. Слід підкреслити, що збідніла шляхта мала невеликі ділянки землі, не утримувала дворових селян, не використовувала селянської робочої сили. Тоді як, за свідченням Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 17 вересня 1849 року, двісті шляхетських родин мали понад тисячу кріпаків. (8) (Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. - К., 1996. - С. 321.)

Таблиця 1

Родина	Губернія, повіт	Кількість кріпосних душ	Всього
<u>Браницькі</u> Володимир, Роза, Владислав, Костянтин, Олександр, Ксаверій	<u>Київська губернія</u> Таращанський повіт, Звенигородський, Черкаський, Васильківський, Радомишльський <u>Волинська губернія</u> Володимирський повіт	48 016 18 248	66 264
<u>Потоцькі</u> Фекла, Станіслав, Олександра, Софія, Марія, Венцеслав, Костянтин, Станіслав, Жозефа, Болеслав, Ярослав, Федір, Колудія, Альфред, Михайло, Владислав.	<u>Київська губернія</u> Уманський повіт Звенигородський повіт Липовецький повіт <u>Волинська губернія</u> Новоград-Волинський повіт <u>Подільська губернія</u> Балтський повіт Кам'янецький повіт Вінницький повіт Брацлавський повіт Гайсинський повіт Ямпільський повіт	25951 16 341 14 038 2 178 9 897 1 588 11 887 20 372 11 330 2 181 13 251	129 015
<u>Сангушки</u> Марія <u>Четвертинські</u> Ефстафій Казимир Владислав Людвік Казимир	<u>Волинська губернія</u> Заславський повіт Новоград-Волинський повіт Володимирський повіт <u>Подільська губернія</u> Прискурівський повіт Дубенський повіт Володимирський повіт Ямпільський повіт	27 231 2 831 398 33 449 3 091 1 411 347 511 512 248 1848	67 020 4 877
<u>Любомирські</u> Терезія Йосип Ядвіга Казимир Костянтин Антон	<u>Волинська губернія</u> Новоград-Волинський повіт Дубенський повіт Дубенський повіт Дубенський повіт <u>Київська губернія</u> Радомишльський повіт Уманський повіт	2 386 2 138 1 774 2 187 1 495 1 100	11 080
<u>Валевські</u> Тадей Ганна Христофорівна Іллінський Генріх	Новоград-Волинський повіт (м. Полонна) м. Любар Новоград-Волинський	2 179 1 388 3 036	3 567 3 036
<u>Тарнавські</u> Мартин Валерія Ржевуцький Адам	<u>Волинська губернія</u> Дубенський повіт Володимирський повіт Бердичівський повіт	1 731 2 610 1 760	4341 1 760
<u>Грохольські</u> Людвік Микола Емilia Генріх Адольф	<u>Волинська губернія</u> Заславський повіт <u>Подільська губернія</u> Вінницький повіт Вінницький повіт Вінницький повіт Ямпільський повіт Чигиринський повіт	1 074 965 602 1162 1302 1143	

Таким чином, польські землевласники мали у своїй власності 349. 374 кріпаків. (9) (ЦДІАУ ф. 442, оп. 799, од. 36. 274 власні підрахунки.) В стані кріпосної залежності у Волинській губернії знаходилось 80, 8%. (Київській і Подільській 80, 1%) за підрахунками П.Теличука і В.Паламарчука. (10) (П.Теличук В.Паламарчук. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року. // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. - Хмельницький, 1994. - С. 132.), але Я.Грицак наводить інші цифри: 74% кріпосних було на Волині, 90% - у Київській губернії і 91% - у Подільській. Це є свідченням того, що основна маса шляхти залишилась на консервативних позиціях. (11) (Я.Грицак Нарис Історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.)

Поміщицькі селяни залишались у важкому соціально-економічному становищі. Ці висновки можна зробити на основі аналізу відбування панщини в маєтках польської шляхти. В 156 маєтках Володимирського повіту панщина призначалась не з душі, а з двору. У відношенні її відпрацювання селяни ділились на три групи: повногрунтні, напівгрунтові і одногородні. Перші працювали по три або чотири дні в тиждень і понад 12 днів “шарварків”, і від 6 до 20 днів “літніх”. Другі повинні були відпрацювати 2-3 дні панщини, від 6 до 12 днів “шарварків” і по 5-6 днів “літніх”. Треті відбували в тиждень 1-2 дні панщини і від 7 до 10 днів “літніх”, як зазначає О.Левицький, жінки лише в деяких маєтках відбували панщину, і то переважно літом по 12-16 днів за пору року. Одногородні теж рідко ходили на панщину, замінюючи її грошовою платою від 1 рубля 5 копійок до 3-4 рублів. (12) (Левицький О. Становище селян Правобережної України в 2-й чверті XIX ст. // Київська старовина. - 1906. - Липень-серпень.)

Для порівняння слід зауважити, що в Любомирському маєтку князя Браницького (14.888 душ кріпосних) селяни працювали на панщині по 2 дні в тиждень з двору, по 6 “шарваркових” днів, по 12 днів “літніх” і платили по 1 рублю сріблом.

Натуральна плата вже зустрічалась дуже рідко. Лише де-не-де селяни здавали 2-3 кварта чорниці, по 2-3 кварта клокви, грибів по 25, 50, 100 і до 120 штук, дров по 6 возів, від 1 до 5 штук курей, 10-18 штук яєць. (13) (Там же.)

Характерною особливістю для Волині було те, що тут не було оренди. Можновладці здавали в недорогу оренду окремі володіння найбільш заслуженим клієнтам свого дому. Рештою маєтків керувала ціла армія управителів.

В кінці XVIII ст. - на початку XIX ст. відбуваються зрушення в сільському господарстві. Зростала товарність сільськогосподарської продукції. Щоб піднести прибутковість своїх маєтків, дідичі збільшували орне поле, вводили багатопільну систему, а також нові технічні культури - кукурудзу, тютюн та ін. У 20-х роках XIX ст. з'явилися нові сільськогосподарські машини - сівалки, косарки, молотилки. За висновком І.Гуржія, зростає експорт пшениці: в 1833 році було експортовано 300.000 четвертей збіжжя, 1840 - 500.000, 1847 - більше 1 мільйона четвертей. (14) (Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К. - 1962. - С. 55)

Деякі поміщики прагнули вести своє господарство по-новому, відповідно до загальноєвропейських економічних тенденцій. Прикладом цього може бути діяльність Антона Грохольського - маршала шляхти Старокостянтинівського повіту, освіченої, передової людини свого часу. Граф дбав про добробут селян, пропагував садіння плодкових дерев при садибах селян, впровадження бджолярства, турбувався про стан доріг, мостів, старався якнайкраще врегулювати економічні стосунки між селом і маєтком. Після проголошення “Союзу дідича з підданими” Ігнацієм-Сцібор Мархоцьким з Миньковець, де він створив так звану Миньковецьку державу, скасував кріпосне право й панщину, оголосив свою Конституцію.

Антоній Грохольський видав 27 березня 1805 року власний документ “Статут для хліборобів”. В дев'яти розділах цього “Статуту” йдеться про звільнення селян від кріпацтва,

названо їх хліборобами. Поступово забороняли протягом трьох років всілякі обов'язкові роботи, щодо маєтку. І якби цей експеримент набув позитивного значення, мало відбутися надання привілеїв селянам на право спадковості землі і будівель, а також врегулювання стосунків між селом і маєтком на найкращих і вигідних для селян умовах. Однак у 1805 році Антоній Грохольський помер і його реформаторські ідеї залишилися нереалізованими. (15) (Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х-ХІХ ст. УІЖ. - 1991. - №12. - С. 89)

Після провалу польського повстання в листопаді 1831 року настає період значних змін в житті шляхти. Царський уряд твердо вирішив покласти край польському національно-визвольному руху і з цією метою ліквідувати всі адміністративно-правові відмінності між Правобережною Україною та російськими губерніями. Микола І заявив генерал-губернаторові Д.Бібікову, що має намір силою добитися піднесення православ'я і російських елементів, і що не заспокоїться до тих пір, поки області Правобережжя не зіллються в одне тіло і душу з іншими частинами імперії. Для реалізації цього плану у вересні 1831 року уряд створив при сенаті спеціальний комітет Західних губерній, який очолив голова комітету міністрів князь В.Кочубей. (16) (Грицак Я. Нарис Історії України. - С. 95-96)

4 лютого 1932 року Комітет у справах Західних губерній постановив, щоб разом з підтвердженням вироку про позбавлення учасників повстання права на спадщину маєтків батьків, не піддаючи ці маєтки секвестру і конфіскації, заборонити, щоб прибутки не передавались за кордон учасникам антиросійського руху. Разом з тим зазначалось, що після смерті сьогодинішніх власників маєтків, останні будуть конфісковані. (17) (ЦДІАУ Ф. 442, Оп. 784, Спр. 23. - Арк. 1-2) 20 січня 1835 року була видана відомість про маєтки батьків і родичів, чий спадкоємці позбавлялись права спадщини за участь в повстанні. (18) (Там же. - Арк. 43.) Значну частину осіб в цій відомості становили представники багатої родової шляхти: Гро-

хольський Рафаїл, позбавлений права спадковості батьківського маєтку в Заславському повіті (після смерті батька маєток 15 листопада 1835 року перейшов до казенної палати), Іллінські Антон і Ксавелій, Сангушко Роман та ін. Останній за рішенням сенату від 30 листопада 1831 року за № 9179 позбавлявся чину, князівського і дворянського титулів, вислався до Сибіру на поселення, а призначений йому від батька дохід 60.000 срібних рублів конфісковувався. Та вже 10 лютого 1835 року Комісія в справах Західних губерній і Волинський губернатор від 6 березня 1835 року всі заборони у маєтку князя Евстафія Сангушко і його дружини зняли. Всього на Волині права спадковості в цій справі позбавлялись 66 чоловік. (19) (Там же. Арк. 46-47, 54-55)

З метою ще більшого обмеження польського землеволодіння протягом 1840-1844 рр. спеціальна комісія виключила 64.000 шляхти, яка не змогла довести в Герольдії своїх прав на дворянство, їх посписували до скарбових селян або до міщан. До описку поміщиків, маєтки яких потрапили під конфіскацію, складеного Волинською ліквідаційною комісією 31 січня 1840 року, остаточно включено 36 імен і 41 маєток. (20) (ЦДІАУ Ф. 442: Оп. 72. Спр. 441)

Однак за повідомленням міністерства внутрішніх справ у Волинській губернії було конфісковано:

Повіти	Селяни (кількість)	Десятин землі	Число маєтків
Кременецький	329	1919	3
Володимир-Волинський	927	12219	3
Старокостянтинівський	384	1007	2
Ровенський	3365	10648	4
Дубенський	1914	7406	4
Овруцький	1090	20514	3
Житомирський	46	218	1
Новгород-Волинський	798	3803	2
Заславський	58	478	1
Луцький	675	41315	8
Острозький	907	1322	1

(Киевская старина.- 1906.- Липень-серпень.- С. 79.)

Ця колишня шляхта, як писав Левицький змушена була взятися до продуктивної праці над землею. (22) (Левицький О. Про становище селян Південно-західного краю в 2-й чверті ХІХст. // Київська старовина. -1906. -Липень-серпень. - Т. ХСІІІ). В результаті антипольсь-

ких дій центральної ревізійної комісії (1840-1845) з 410.000 осіб у 1831 р. лише 70.000 зберегло свій шляхетський статус у 1850р. (Beauvois D. Polacy na Ukraine 1831-1863. - S. 289) Після придушення листопадового повстання 1831р. все менше проявляється польський характер органів місцевого управління. Указом від 2 січня 1832 р. старі зібрання-сеймики отримують назву дворянське зібрання. Польські титули маршалок замінюються на термін предводитель дворянства, а хорунжий, підсудок, підкоморій - ліквідовані. За указом від 12 жовтня 1835 року право голосу мали ті шляхтичі, які могли підтвердити десятирічну службу в імперській адміністрації, вищу освіту або шестирічне перебування на якійсь шляхетській посаді. У Волинській губернії на 1840 рік таких осіб нараховувалось 1496 (у Київській - 514, Подільській - 693). (24) (Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. - С. 206-207)

Відносини шляхти з українським селянством залишались складними. Не дивлячись на адміністративні обмеження все ж 70. 000 осіб польської шляхти трьох губерній Правобережжя володіли трьома мільйонами українських селян. Цим прагнуло скористатись російське керівництво. Генерал-губернатор Д. Бібіков дуже вміло використав брутальність шляхти по відношенню до українського селянства.

У 1839 р. він запропонував перевести селян на оброчне становище з метою захистити від сваволі посесора-поляка, який розорився, або був позбавлений майна за участь у повстанні 1830-1831 рр. і від орендаря жида. Цей проект зустрів опозицію в міністерстві державного майна. Головні аргументи противників оброку полягали у тому, що селяни не готові до відбування грошової повинності, а в разі недороду витрати понесе казна, важко визначити розмір оброку і ін. Цей проект все ж отримав силу закону, але тільки для Правобережжя і поширювався лише на казенних селян.

Щоб ще більше послабити соціально-економічні позиції польської шляхти у 1847-1848 рр., Київський генерал-губернатор Д.Бібіков

провів інвентарну реформу. В Київській, Подільській і Волинській губерніях вводились інвентарі подібно до тих, які були в королівських маєтках у Польщі. В інвентарях зазначалися точно характер та розмір повинностей селян. Для розгляду інвентарів сформовано спеціальний комітет у Києві. З'ясувалося, що повинності в панських маєтках різноманітні (подано 8.437 інвентарів), і на їх підставі не можна встановити стандартного інвентаря. Комітет приготував довільно зразкові інвентарі, які затвердило Міністерство внутрішніх справ під назвою "Інвентарні правила". Згідно з "Інвентарними правилами" земля, якою користувались селяни, залишалась в їх вічному користуванні, панщину обмежили до трьох днів для чоловіка і одного дня для жінки з тяглого господарства, а для господарства, де не було ні коней, ні волів панщина для чоловіка становила два дні, а для жінки - один день. Всі інші види повинностей скасовувались. У свята панщина заборонялась, заборонялось також переносити "панщинні" дні з одного тижня на інший або з місяця на місяць. Поміщик лише мав право переносити панщину в полі на панщину на фабриці. Дідичі позбавлялись права самовільно здавати селян у рекрути або засилати до Сибіру, втручатись в особисте життя своїх підданих і карати їх без суду. (25) (Дорошенко Д. Нарис історії України.- К., 1994.- С. 285-286, Полонська-Василенко Н. Історія України.- К., 1995.- С. 302.)

Хоч ці заходи не привели до ліквідації кріпацтва, але завдяки "Інвентарним правилам" внесено було деякий контроль у відносини між поміщиками і селянами-кріпаками, визначались межі поміщицької влади.

Однак після відставки Д.Бібікова (1838-1852) магнати, які не могли примиритись з обмеженням їх прав на селян, звернулись до нового генерал-губернатора Васильчікова з проханнями та скаргами. Останній видав "доповнення" до "Інвентарних правил", які, як зазначала Н.Полонська-Василенко, їх фактично паралізували. (26) (Полонська-Василенко Н. Історія України. - С. 303.)

Непослідовність урядової політики в питанні взаємовідносин поміщиків і селян приводила до постійних заворушень. Селяни толкували "Інвентарні правила" на свою користь, землевласники - на свою. Внаслідок цього селяни дуже часто відмовлялися зовсім виконувати панщину. Тільки силою зброї поміщика вдавалось втихомирити незадоволення селян. Безпосередньо після введення реформи на Правобережжі вибухнуло 55 селянських бунтів. (27) (Дорошенко Д. Нарис Історії України.- К., 1991.- Т. 2.- С. 286)

В 1855р. дія "Інвентарних правил" була зупинена. Для польських землевласників фатальним було те, що Д.Бібіков свою антипольську компанію закінчив тим, що присилював тих, які мали найбільші маєтки і понад 100 селян покинути ці маєтки і стати на царську службу. Відповідно до Указу від 21 січня 1852р. шляхта зобов'язана була відсилати синів на службу царю. Розвиток продуктивних сил краю виявлявся у збільшенні кількості промислових підприємств, у зростанні промислової продукції, в утворенні спеціальних галузей промисловості.

Промисловість першої половини ХІХ ст. тісно пов'язувалася з сільським господарством. У поміщицьких маєтках засновувались різного роду підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію, - млини вітряні та водяні, які мололи збіжжя, дерли просо, валяли вовну, били олію. У маєтках курили горілку. Виготовлення горілки з зерна дозволяло землевласникам використовувати надлишки, а можливо, й добру частину врожаю.

У поміщицьких господарствах топили сало, ткали полотно, сукно, обробляли тютюн, виробляли цеглу, поташ, салітру. Підрахунки зроблені Д. Бовуа засвідчують, що на 1840 рік на Волині було 983 винокурних заводи, 34 пивоварні, 11 заводів по виробництву свічок, 11 миловарень, 32 шкіряних заводи, що належали шляхті. (Д. Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревизор.- С. 256) Крім мануфактур, призначених задовольнити потреби власників маєтку, були мануфактури, які працювали на ринок - папе-

рові, металообробні, порцелянові. З останньої чверті ХУІІІст. в Україні засновують порцеляно-фаянсові мануфактури, переважно в поміщицьких маєтках: на Волині головними були - Дубенська та Корецька. В 1788 році князь Чарторизький заложив в Корці фабрику порцеляни, якою керувала прибула з Німеччини родина Мазепів. Фабрика ця стала славною не тільки на Волині своїми художніми виробами начинь і кахлів.

Пізніше (1798 р.) вона була перенесена до містечка Баранів. З часом фабрика настільки виросла, що її річний прибуток становив 300.000 рублів. (29) (Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.- Вінніпег.-1984.- С. 70.)

До старих традиційних виробництв України належить суконне. Воно було тісно зв'язане з вівчарством і спочатку на поміщицьких мануфактурах вживали власну вовну. З розвитком виробництва переходили до її купівлі. Суконна промисловість Волині, на думку Т.Дерев'янкіна, мала деякі свої особливості. Підприємства тут були переважно дрібними. У 1823 році на загальному фоні виділялась тільки борецька мануфактура князя Й. Чарторизького (заснована 1788р.), яка виробляла 21.311 аршинів сукна, Ровенська (66.000 аршинів сукна) і чотири підприємства князя Сангушка (77.129 аршинів).

В першій чверті ХІХ ст. в губернії набула широкого розмаху суконна мануфактура капіталістичного типу. Капіталістичних підприємств, на яких широко використовувалась праця вільнонайманих робітників в 1823р. було 20. Із мануфактури на їх частку припадало 132.901 аршин або 51% загального обсягу виробництва сукна в губернії. Із загального обсягу виробництва капіталістичних підприємств України, що дорівнював у 1823 році 223.649 аршин, майже 60% припадає на Волинську губернію, яка в кінці першої чверті ХІХ ст. не тільки займала перше місце, а була основним центром капіталістичного суконного виробництва на Україні. (30) (Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці ХУІІІ-першій пол. ХІХ ст.- К., 1960.- С. 26-27.)

Однак питома вага вільнонайманих робітників на вотчинних мануфактурах Волині і України в цілому в першій чверті XIX ст. була досить вагомою. Наприклад, на Корецькій суконній мануфактурі Чарторизького працювало 183 робітники і лише 1 вільнонайманий, на Славутській суконній мануфактурі С.Сангушка працювали 801 робітник - 9 вільнонайманих, на Шаргородській мйнуфактурі

Г.Любомирського з 48 робітників - 3 вільнонаймані, на Таращанській Враницької із 137 робітників - 3 вільнонаймані. (31) (Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII -першій пол. XIX ст.- К., 1960.- С. 61]

Багато поміщицьких суконних підприємств Волині і Поділля працювало на купованій вовні та інших необхідних матеріалах. Зокрема, у 1828 р. для підприємства польського шляхтича Предницького (м. Миколаїв, Проскурівського повіту) вовна, фарба купувались у Бердичеві.

Поміщик С.Потоцький (м. Теплик, Гайсинського повіту) купував вовну в Подільській, а інші матеріали в Подільській, Волинській, Київській, Херсонській губерніях. Вовну для своїх підприємств купували поміщики К. Четвертинський, Г.Любомирський та ін. Чотири суконних підприємства Сангушко (Заславського повіту), які виробили в 1828р. 50.100 аршинів сукна, наполовину користувались купованою вовною .

Кількість суконних мануфактур на Україні росла: якщо в 1814 р. було 53 мануфактури, то в 1832 вже 117. (32) (Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.- К., 1962.- С. 36.)

Зростала і технічна оснащеність. Прикладом в цьому може бути Таганчанська мануфактура І.Понятовського. На початку XIX ст. в ній було 10 верстатів, в 1838 - 120 верстатів, а в 1840 поставлено парову машину. (33) (Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.- С. 27)

Сукно висилали до всіх великих міст України, Москви, до Петербурга, постачали в казну, продавали на ярмарках, базарах, в крамни-

цях. З тієї ж Таганчанської мануфактури І. Понятовського в 40-х роках XIX ст. сукно продавалось у Київській, Волинській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях, Бесарабії, а також у Петербург, Москву, Курську, Калузьку губернії.

Збут сукна спочатку був обмежений законом. Тільки в 1816р. мануфактури дістали дозвіл вільно продавати сукно, а до того часу вони працювали тільки на російську армію і здавали всю продукцію їй.

Важливого значення у розвитку промисловості набирала цукроварна промисловість. Історики не дійшли єдиної думки коли виникла перша цукроварня на Україні. К. Воблій відстоював думку, що цукрова промисловість веде початок з 1822 року, коли І. Пенятовський в Канівському повіті Київської губернії збудував у своєму маєтку першу цукроварню. Подібну позицію займав О.Нестеренко, підкреслюючи, що перші цукрові заводи на Україні виникли на початку 20-х років XIXст. в Подільській, Чернігівській, Київській губерніях. Д.Бовуа доводить, що до 1830року перші спроби в цій галузі зробив З. Головінський. Багато хто з його послідовників зазнав невдач, за винятком Євстафія Янковського, який навчався цій справі в Німеччині. Однак кількість заводів по виробництву цукру була незначною через традиційну рутинність та інертність. О.Плевако відносить початок будування цукроварень на Волині до 1839 року, коли в Ружополі на Володимирщині графиня Р. Браницька розпочала будівництво підприємства. (34) (Воблій К. Досвід історії буряко-цукрової промисловості СРСР.- М., 1928.- Т. 1.- С. 146., Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XXст.- К., 1952.- С. 39., Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор.- К., 1996.- С. 257., Плевако О. З матеріалів до історії цукрової промисловості.- К., 1927.- С. 22). У 40-х роках на Україні було 2/3 усіх цукрових заводів Росії. Однак справжній розквіт наступає десь близько 1850 року, коли велика кількість магнатських родин почали вкла-

дати кошти у виробництво цукру. У 1844 році була закладена цукроварня у маєтку князя Р. Сангушка та його дочки у Шепетівці. Це був найбільший завод на Волині. Великих цукрових заводів на Правобережжі було кілька: у Сангушків, Браницьких, у графа Бобринського в м. Смілі. Решта переживала період становлення. (35) (Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863.- S. 184)

Таким чином землевласники на своїх землях запроваджували незнаний до того часу капіталістичний спосіб господарювання. Магнати розуміли, що настав час, коли мало бути шляхтичем і землевласником, але треба бути фабрикантом, знати справи з технічної і адміністративної сторони.

На Волині ще в дореформений період проявляється тенденція до перетворення великих поміщицьких латифундій на капіталістичні підприємства, що працювали на ринок. Вони спеціалізувалися на виробництві і переробці сільськогосподарської продукції. Це сприяло формуванню і поглибленню товарно-ринкових відносин.

Література:

1. Центральний державний історичний архів України. Ф. 442.- Оп. 784.- Спр. 23.
2. Там же: Ф. 442.- Оп. 799.- Спр. 274.
3. Там же: Ф. 442.- Оп. 72.- Спр. 441.
4. Там же: Ф. 445.- Оп. 1.- Спр. 2.
5. Аксаков І. Дослідження про торгівлю на українських ярмарках.- СПб., 1858.
6. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор.- К., 1996.
7. Верига В. Нариси історії України (кінець XVIII - початок XIX ст.).- Л., 1996.
8. Воблий К. Досвід історії буряко-цукрової промисловості СРСР.- М., 1928.- Т. 1.
9. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості.- К., 1928.- Т. 1.
10. Грицак Я. Нарис з історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.- К., 1996.
11. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України I пол. XIX ст.- К., 1954.
12. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.- К., 1962.

13. Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці XVIII - I пол. XIX ст.- К., 1960.
14. Дорошенко Д. Нариси історії України.- К., 1991.- Т. 2.
15. Кельберін М. Довідник з цукрової промисловості Російської Імперії.- К., 1912.
16. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X-XIX ст. // УДЖ.- 1991.- № 12.
17. Левицький О. Положение крестьян Правобережной Украины во II четверти XIX в. // Киевская старина.- 1906.- Т. XCIII.
18. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.- К., 1994.- Т. I.
19. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості.- К., 1952.
20. Оглоблин О. Нариси історії української фабрики.- К., 1927.
21. Плевако О. З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні.- К., 1927.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України.- К., 1995.- Т. 2.
23. Рудченко В. Записка про землеволодіння в Південно-Західному краї.- К., 1982.
24. Теличук П., Паламарчук Б. Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції.- Хмельницький, 1994.
25. Шульгін Б. Південно-Західний край в останні двадцять п'ятиліття (1838-1863).- К., 1864.
26. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.- Вінніпег, 1984.
27. Ярошевич А. Нариси економічного життя Південно-Західного краю.- К., 1911.
28. Ястребов Ф. Розклад і криза феодально-кріпосницької системи.- Історія УРСР.- К., 1953.- Т. I.
29. Ястребов Ф. Україна в I пол. XIX ст.- К., 1939.
30. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863.- Paryż.- 1988.